

ВИСТУПИ НА ПЛЕНАРНОМУ ЗАСІДАННІ

В. Ф. Опришко,
д.ю.н., проф.,
чл.-кор. НАН України,
декан юридичного факультету
ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»

ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ ЮРИСТІВ У НЕПРОФІЛЬНИХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ: СУЧАСНИЙ СТАН І ШЛЯХИ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ

Юридична освіта від часів проголошення незалежності України залишається однією з важливих складових вітчизняної системи вищої освіти, зважаючи на започатковані в державі реформи політичної, правової, суддівської систем, розвиток ринкових відносин в економіці та не кращий загальний соціально-економічний стан країни. Саме тому питання розвитку юридичної освіти в Україні, зокрема, вищої юридичної освіти є актуальними. З року в рік привертають до себе увагу проблеми, які гальмують створення в нашій державі належної системи підготовки юридичних кадрів, яка б характеризувалася не лише високим рівнем теоретичної та прикладної їх підготовки, а й різноманітністю останніх, виходячи з потреб різних сфер і галузей суспільного життя в сучасному світі.

Протягом останніх років на рівні уряду, Міністерства освіти і науки України, окремих вищих навчальних закладів, у засобах масової інформації висловлюються непоодинокі міркування про те, що вища юридична освіта в державі загалом не відповідає належному рівню якості, що, своєю чергою, підтверджують популярні на сьогоднішній день рейтинги вищих навчальних закладів, які складаються Міністерством освіти і науки України, роботодавцями, випускниками вищих навчальних закладів (це, зокрема, відомі щорічні рейтинги вузів «Компас», журналу «Деньги» та ін.).

Не менш важливим є питання визначення реальної необхідності у юристах з боку органів державної влади, місцевого самоврядування та суб'єктів господарювання. В суспільстві останнім часом настійливо формується думка про те, що юристів в Україні забагато, через що слід скорочувати ліцензовані обсяги набору абітурієнтів за напрямом підготовки «Право» для окремих вузів,

кількість бюджетних місць за юридичною спеціальністю та взагалі, а щодо непрофільних і певних приватних вузів потрібно не лише скорочувати, а й позбавляти права здійснювати підготовку юристів. У такому контексті досить часто зазначається, що саме запровадження підготовки юристів у непрофільних (технічних, технологічних, економічних, педагогічних тощо) вищих навчальних закладах і збільшення їх кількості, а, отже, і ліцензованого обсягу, призвело до перенасичення ринку праці правниками, у тому числі недостатньо кваліфікованими. На підставі цього і пропонується скоротити набір абітурієнтів на юридичну спеціальність і зменшити чисельність вищих навчальних закладів і факультетів, які здійснюють їх підготовку.

Крім того, спираючись на показники сучасного стану ринку праці в Україні, стверджується про відсутність потреби у юристах через так зване їх «перевиробництво». Так, нещодавно, напередодні вступної кампанії до вищих навчальних закладів України 2013 р. під час конференції громадської організації «Собор громадянської згоди» на тему: «Культурно-мовне різноманіття України — фактор стабільності та випереджаючого розвитку» міністр освіти і науки України Д. Табачник закликав абітурієнтів і їх батьків виваженіше підходити до вибору майбутньої професії. Зокрема, він зазначив, що на обліку в Державній службі зайнятості України знаходиться понад 40 тис. осіб з вищою юридичною освітою і більше 34 тис. — з вищою економічною освітою. Посилаючись на результати моніторингу заробітної плати міністр освіти і науки України також підкреслив, що ряд інженерних професій, хіміки, фізики, аналітики, психологи нині мають вищу заробітну плату, ніж слабо підготовлений юрист і економіст. Тим самим було констатовано, з одного боку, факт наявності на ринку праці некваліфікованих молодих спеціалістів, які отримали фах юриста, а з іншого, — падіння попиту на фахівців-юристів [1]. На наш погляд, такі твердження є достатньо категоричними і односторонніми, адже вітчизняний ринок праці наповнений і висококваліфікованими юристами, економістами та фахівцями з інших спеціальностей, водночас інженери, хіміки, фізики, аналітики, психологи, про яких говорить міністр, можуть мати низьку професійну підготовку.

Дійсно, за даними Державної служби статистики України, сьогодні перші місця з безробіття займають юристи і економісти, хоча як державні структури, так і суб'єкти господарювання від-

чувають гостру потребу у кваліфікованих правниках з відповідного, потрібного їм напрямку. В зв'язку з цим, перш за все, виникає питання, чи відповідає система вітчизняної юридичної освіти реальним потребам держави і суспільства, також хто цим займається? А щодо рівня підготовки правників, як і інших фахівців, то це теж загальнодержавна проблема. Неналежно підготовлені юристи чи інші фахівці — це небезпека і для держави, і для суспільства. Отже, для подібного роду висловлювань будь-яких державних високопосадовців, які нерідко трансформуються в офіційні рішення на рівні уряду або профільного міністерства щодо скорочення в поточному році взагалі прийому і кількості бюджетних місць для абітурієнтів, зокрема, і за напрямом підготовки «Право» для ряду вузів без вагомих підстав є неприпустимим. Особливо такий підхід не зовсім зрозумілим, коли він поширюється на провідні, знані не лише в країні вищі навчальні заклади.

Так, на юридичному факультеті Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана питома вага бюджетних місць зменшується з невідомих причин з року в рік таким чином: у 2008 р. — 80 місць (40 %), у 2009 р. — 63 місця (31 %), у 2010 р. — 58 місць (24 %), у 2012 р. — 39 місць (20 %), у 2013 р. — 25 місць (8,5 %). Таке скорочення бюджетних місць по факультетам є невиправданим, оскільки воно не властиве для непрофільних вузів України. В поточному році по Україні, в тому числі і в м. Києві, в таких навчальних закладах ця цифра становить 16 % (наприклад, по м. Києву обсяг державного замовлення у Національному університеті біоресурсів і природокористування України становить 33 %, Київському університеті імені Бориса Грінченка — 20 %, Національному університеті «Києво-Могилянська академія» — 24 %, Українському державному університеті фінансів та міжнародної торгівлі — 25 %, Національному авіаційному університеті — 14 %, Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова — 22 %, Київському національному університеті культури і мистецтв — 22 %).

Слід зазначити, що юридичний факультет Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана протягом тривалого часу входив у п'ятірку кращих з майже 300 юридичних вузів і факультетів (у цьому році 6-те місце) за рейтингом українських вузів «Компас» (газета «Сьогодні» від 14 травня 2013 р.), а обсяг державного замовлення на 2013–2014 навча-

льного року становить лише 8,5 %. Така ситуація породила надзвичайно високу конкуренцію серед абітурієнтів за бюджетні місця — 103 особи на 1 місце за результатами цього річної вступної кампанії.

Інша річ, коли мова йде про швидко створені вузи, які не дивлячись на відсутність належної матеріально-технічної бази, відповідного кадрового потенціалу тощо, намагаються заробити кошти на підготовці фахівців з «ходових» спеціальностей, зокрема, і «Правознавства». Але, як свідчить практика, такі вузи, як і їх факультети, є недовговічними. Вони не витримують відповідної конкуренції у сфері підготовки юридичних кадрів і самоликвідуються, або їм допомагає це зробити Міністерство освіти і науки України.

Одночасно слід зазначити, що існуючий досвід визначення Умовами прийому до вищих навчальних закладів профільних предметів при вступі на спеціальність «Правознавство», на наш погляд, є негативним, оскільки він не відповідає професійній орієнтації вступника усвідомленому вибору його майбутнього фаху. Свого часу такими профільними предметами визначалися математика, іноземна мова і порівняно не так давно історія. Але ж ми покликані готувати не математиків, не перекладачів та істориків, а юристів. У зв'язку з цим є гостра необхідність визначити при вступі до ВНЗ в якості профільного предмету саме правознавство, приділивши належну увагу його викладанню і оцінюванню в школах, гімназіях, ліцеях. Це обумовлюється не лише правильною орієнтацією школяра у виборі своєї професії, а й необхідністю боротьби зі злочинністю та іншими правопорушеннями неповнолітніх. Статистика правопорушень з боку цієї категорії громадян є вражаючою. Немає необхідності приводити відповідні приклади. Їх достатньо ілюструється по телебаченню, радіо та інших засобах масової інформації. У зв'язку з цим, обговорення пропозицій до проекту Умов прийому до вищих навчальних закладах України у 2014 р. на засіданні Ради представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ України, яке відбулося 17 вересня 2013 р. є досить необхідним і своєчасним.

У контексті досліджуваного питання доречно пригадати, що станом на 1990 р. в Україні було лише шість вищих навчальних закладів, які готували юристів, — Харківський юридичний інститут ім. Ф. Е. Дзержинського, Державна юридична академія (м. Одеса), Львівський державний університет ім. Івана Франка

(юридичний факультет), Київський ордена Леніна та ордена Великої Жовтневої революції державний університет ім. Т. Г. Шевченка (юридичний факультет), Донецький державний університет (економіко-правовий факультет) та Дніпропетровський державний університет (юридичний факультет) [2, с. 180]. (Одночасно слід би було згадати і відомчі юридичні вузи, які знаходилися, наприклад, в системі МВС України—) Згодом підготовку юристів опанували інші класичні вузи, а також так звані профільні юридичні вузи і непрофільні вузи — технічні, економічні, педагогічні, транспортні та ін.

На сьогодні ж в Україні функціонує 288 вищих навчальних закладів (разом з відокремленими підрозділами), які видають випускникам диплом юриста [3, с. 10, 11], з них приватних юридичних закладів — 124. Лише у Києві налічується близько 50 вищих навчальних закладів, які готують юристів. Для порівняння зазначимо, що в Польщі таких вузів лише 25 (з яких 10 — приватні), у Німеччині — 42, у Великій Британії — 97, у Королівстві Нідерланди — 10, в Австрії — 5 і навіть у Сполучених Штатах Америки — менше 200 [4, с. 5].

Як уже зазначалося, серед вищих навчальних закладів, які нині здійснюють підготовку юристів в Україні, є:

1) класичні вузи — це, зокрема, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (має спеціалізації — адвокатура, адміністративна юрисдикція, адміністративне право, виконавче право та процес, господарське право, господарський процес, екологічне та природо ресурсне право, енергетичне право, земельне та аграрне право, інтелектуальна власність, інформаційне право, історія права, конституційне право, криміналістика, кримінальне право, кримінальне судочинство, нотаріат, податкове право, порівняльне правознавство, право соціального забезпечення, правовий бізнес-консалтинг, публічна адміністрація, теорія та філософія права, трудове право, фінансове право, цивільне право, цивільне судочинство), Львівський національний університет імені І. Я. Франка (готує фахівців-юристів за спеціалізаціями нормопроекування, адміністративно-правова, фінансово-правова, цивільно-правова, правосуддя, правове забезпечення господарської діяльності, адвокатура, правове забезпечення нотаріальної діяльності), Національний університет «Києво-Могилянська академія» (особливістю її факультету правничих наук є те, що програми підготовки фахівців-юристів поєднують у собі відпові-

дні навчальні дисципліни вітчизняної освітньої моделі за напрямом підготовки «Право» та адаптовані навчальні дисципліни європейських та американських моделей правничих шкіл), Одеський національний університет імені І. І. Мечникова (поєднання юридичної та економічної освіти на одному — економіко-правовому факультеті відповідає практиці, яка існує у багатьох університетах світу, особливо європейських, де є значний позитивний досвід такої інтеграції, яка дає можливість забезпечити глибоку економічну підготовку фахівців-юристів і надати необхідні правові знання фахівцям-економістам), Донецький національний університет (на базі економіко-правового факультету здійснюється підготовка правознавців за господарсько-правовою спеціалізацією), Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара, Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля (має спеціалізації — цивільна та господарська юстиція, прокурорсько-слідча, судова діяльність, міжнародні правові відносини), Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Запорізький національний університет, Сумський державний університет, Ужгородський національний університет, Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки (запроваджені адміністративно-правова, цивільно-правова спеціалізації), Херсонський державний університет (для бакалаврів і спеціалістів має спеціалізацію «Правове забезпечення господарської діяльності», а для магістрів — «Кримінально-процесуальна діяльність» та «Адміністративно-правова діяльність»), Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, Закарпатський державний університет (має спеціалізації у сферах судово-прокурорської, слідчо-криміналістичної та господарсько-правової діяльності) та ін.;

2) профільні юридичні вузи — наприклад, Одеська національна юридична академія (у її складі діє Інститут прокуратури та слідства, факультет цивільної та господарської юстиції, судово-адміністративний факультет, на якому, зокрема, запроваджена спеціалізація «Правове забезпечення морської та митної діяльності», соціально-правовий факультет, факультет міжнародно-правових відносин, факультет адвокатури, факультет правової політології та соціології та ін.), Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого (окрім факультетів, на яких навчаються майбутні правники — працівники правоохоронних органів і судів у його структурі є господарсько-правовий факультет

і факультет підготовки кадрів для Пенсійного фонду України), Академія адвокатури України (є єдиним вузом, у якому поряд з традиційною існує спеціалізована програма адвокатської підготовки), Київський університет права Національної академії наук України (готує спеціалістів у сфері юриспруденції за господарсько-правовою спеціалізацією), Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ (для якісної підготовки майбутніх фахівців-юристів на юридичному факультеті передбачена можливість вибору студентами наступних спеціалізацій — «цивільно-правової», «кримінально-правової» та «державно-правової»), Донецький юридичний інститут Міністерства внутрішніх справ України (на факультеті права за напрямом підготовки «Правознавство» передбачено спеціалізації «цивільно-правова», «господарсько-правова» та «кримінально-правова»). Крім того, готують правознавців Львівський державний університет внутрішніх справ, Харківський національний університет внутрішніх справ, Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка, Національна академія Служби безпеки України, Одеський державний університет внутрішніх справ, Харківський національний університет внутрішніх справ та ін.;

3) непрофільні вузи — технічні, економічні, педагогічні, транспортні та ін. Варто відзначити, що з-поміж вузів, які нині випускають юристів, значну частину складають так звані непрофільні та інші вузи (саме на діяльності цих освітніх закладів і зупинимося детальніше).

Очевидним є те, що не дивлячись на сучасну широку мережу юридичних вищих навчальних закладів і факультетів, сформовану в Україні, на наш погляд, загалом не спроможна виконати поставлене перед нею завдання — задовольнити об'єктивні потреби суспільства та держави. Однією із причин цього є поки що неякісна підготовка спеціалістів в окремих ВНЗ. Про причини неякісної підготовки фахівців-юристів уже велась мова.

Що стосується географії створених правничих шкіл, то вона охоплює 28 міст у всіх регіонах України. Звертає на себе увагу те, що обсяг підготовки фахівців за напрямом «Право» розподілений за регіонами нерівномірно і сконцентрований в основному в північному і східному регіонах. Слід також підкреслити, що ліцензований обсяг переважно припадає на вищі навчальні заклади Міністерства внутрішніх справ України, Національну юридичну

академію імені Ярослава Мудрого, Національний університет імені Тараса Шевченка, Одеську національну юридичну академію, Державну академію податкової служби України, Львівський національний університет ім. Івана Франка, Військовий інститут при Національному університеті «Львівська політехніка». Ліцензований обсяг цих вищих навчальних закладів за програмами спеціаліста, магістра становить близько 80 % загального ліцензованого обсягу за цими освітньо-кваліфікаційними рівнями напряму «Право» [5].

На якість підготовки фахівців цього напряму негативно впливає відсутність в Україні тривалий період галузевих стандартів «бакалавр права» і «магістр права», які б уніфікували, перш за все, загальні вимоги до майбутніх фахівців у галузі права та забезпечили підвищення якості їх підготовки. В той же час, у загальних вимогах, закріплених у стандартах, і які потрібно враховувати при підготовці всіх юристів, потрібно залишити місце і для формування вимог, пов'язаних із специфікою застосування їх знань у певних сферах (економіка, соціальний розвиток, місцеве самоврядування, тощо). Такий підхід повинні віддзеркалювати навчальні плани вузів і факультетів, які покликані забезпечувати підготовку юристів відповідно до спрямування. Враховуючи значну кількість непрофільних вузів, які готують юристів, виникає потреба створення при Міністерстві освіти і науки України окремої навчально-методичної комісії, яка б не лише надавала необхідну методичну допомогу, але й координувала їх діяльність.

Враховуючи сучасні реалії з підготовкою юристів, вважаємо за необхідне глибоко вивчити та проаналізувати ситуацію, що склалася у сфері вітчизняної юридичної освіти, з тим, щоб визначитися чи дійсно в країні відбувається «перевиробництво» юристів, за якими саме спеціалізаціями і що необхідно зробити для підвищення загального рівня якості юридичної освіти в державі.

На наш погляд, теза про втрату інтересу з боку роботодавців до фахівців-юристів через їх занадто велику кількість на ринку праці є не досить коректною. Подібного змісту заяви є справедливими лише з погляду безпідставного ігнорування потреб пріоритетних галузей економіки у фахівцях інших спеціальностей, що стало наслідком незбалансованої політики, яку проводить держава у сфері освіти і науки. Проте це аж ніяк не означає, що юристів в Україні підготовлено більше, ніж того потребують суспільні інтереси. На підтвердження цього доречно навести дані,

які свідчать про те, що вітчизняну юридичну освіту слід і надалі розвивати. Так, у Сполучених Штатах Америки на одну тисячу громадян припадає 34 юристи, в Німеччині — 17, в Японії — 14, а в Україні — лише 3 [3, с. 14]. Вважаємо слушною думку доктора юридичних наук, професора Василя Кисіля, який зазначає, що порівняно з іншими країнами, не можна говорити, що у нас на душу населення забагато юристів. В Україні є багато так званих юристів, чії дипломи про вищу освіту не відповідають їхньому фаховому рівню [6, с. 10]. Цієї ж думки притримується президент Асоціації правників України Денис Бугай, який нещодавно заявив, що юристів, а тим більше кваліфікованих, в Україні не вистачає. Проте в державі існує масштабна проблема з юридичною освітою через наявність великої кількості непрофільних вузів, які з метою фінансового збагачення взялися здійснювати підготовку фахівців цієї категорії [7].

Немає потреби замовчувати, а навпаки, слід акцентувати увагу на тому, що з часу проголошення Україною незалежності юридична професія стала однією із найпрестижніших. І це повністю відповідає положенням ст. 1 Конституції, що Україна повинна бути не лише незалежною, демократичною, але й правовою державою. Адже право є досить важливим інструментом регулювання і закріплення політичних, економічних, соціальних та інших позитивних процесів у будь-якій державі. Проте на сьогодні насиченість різних сфер суспільного і державного життя юристами є поки що недостатньою, оскільки їх підготовка й досі в основному здійснюється для забезпечення потреб правоохоронних органів і судової системи, де зосереджена переважна більшість юридичних кадрів. Хоча, враховуючи реальні потреби системи правоохоронних органів у фахівцях з вищою юридичною освітою, їх все ж таки не вистачає. Складним залишається становище з фахівцями середньої ланки в судах і в органах запису актів громадянського стану, де більшість працівників не мають спеціальної юридичної освіти. Нині не є виключенням ситуації, коли в органах державної влади та управління, місцевого самоврядування, у різних галузях економіки лишається багато посад, які потребують від спеціаліста саме правової підготовки, однак через брак кадрів їх займають фахівці інших спеціальностей.

Немає необхідності доводити, що Україні як державі з ринковою економікою юристи потрібні не лише для правоохоронних органів та судів, як за часів командно-адміністративної системи,

притаманної СРСР, а й для забезпечення діяльності підприємств (установ, організацій) та інших структур різних галузей і сфер економіки — промисловості, агропромислового комплексу, транспорту, зв'язку, торгівлі, фінансів тощо, насамперед як суб'єктів цивільних, господарських та інших правовідносин. Кардинальні зміни у діяльності державного апарату, правовому регулюванні економіки, фінансів, торгівлі, перехід суспільства до соціально орієнтованої ринкової економіки вимагають якісних змін в ідеології і методиці підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації юриста. Сучасна вища юридична освіта є складною системою, яка взаємодіє з політичною, економічною, культурною та соціальною системами і має забезпечувати їх розвиток висококваліфікованими фахівцями-юристами. І слід наголосити, що поставлене завдання не завжди може виконати класичний університет або так званий профільний юридичний вищий навчальний заклад.

Слід також відмітити, що останнім часом виявилися нові потреби у юридичних кадрах. Так, правильно зазначається, що зростає необхідність у правовому захисті пацієнтів і лікарів, юридичній підтримці медичних закладів, що потребує запровадження навчальної дисципліни «Медичне право» та інших медико-правових дисциплін у навчальні плани якомога більшої кількості юридичних вищих навчальних закладів [8]. Актуальним також є питання підготовки юристів-нормопроектувальників [9]. Нині стан вітчизняного ринку праці свідчить про потребу у юристах й інших спеціалізацій. Є попит на фахівців-юристів з галузей, пов'язаних з обслуговуванням комерційної діяльності, вирішенням спорів і сферою інтелектуальної власності. З формуванням ринку землі в Україні очікується підвищення попиту на фахівців із земельного права. З часом підвищуватиметься попит на спеціалізації, пов'язані з правовим регулюванням цифрового та віртуального простору, обігом, обміном і захистом інформації, різних технологій тощо [10]. Не розвиненим у нашій країні також залишається правове регулювання у сфері інтелектуальної власності, міжнародної економічної та зовнішньоекономічної діяльності, медицини, банківської справи, страхування, банкрутства, фондового ринку тощо. Суттєву роль у процесі виділення спеціалізацій у межах юридичної спеціальності відіграє диференціація в традиційних галузях права, внаслідок чого з'явилося, наприклад, комерційне, договірне, сімейне, транспортне, повітряне право

тощо. Все це, своєю чергою, потребує новітньої школи з підготовки юристів саме за такими напрямками, проте в Україні вона досі не створена. Отже, ринок юридичних послуг в Україні, як і ринкові відносини узагалі, ще «молодий» і перебуває на стадії розвитку. Певна насиченість фахівцями, звичайно, є, але до повного насичення та перенасичення вітчизняного ринку праці кваліфікованими юристами різних спеціальностей ще далеко.

Виходячи з усього зазначеного, підкреслимо, що сучасний юрист — це різнопланова спеціальність. Адже ні в кого не виникає сумнівів, що лікар може бути терапевтом, хірургом, офтальмологом, невропатологом тощо. А інженер має свої особливості застосування своїх знань у промисловості, сільському господарстві, на транспорті і т.д. Сфери застосування фахових знань юриста найрізноманітніші: це і суддя, і прокурор, і адвокат, і нотаріус, і працівник органів державного управління, зокрема, і правоохоронних (МВС, СБУ та інших) і юрисконсульт господарських організацій, і викладач. Цей перелік можна нескінченно продовжувати: отже, юридична освіта має досить широкий спектр свого застосування і дає можливість працювати в будь-якій сфері. Саме тому варто погодитися з тим, що правник, який працює в юридичному управлінні банку чи страхової компанії, або суддя господарського суду чи слідчий відділу прокуратури або ж відділу податкової міліції, безперечно, окрім відповідної фахової підготовки, повинен мати знання та навички, які властиві тій сфері діяльності, в якій він працює. Інакше його праця не забезпечуватиме очікуваного результату.

Враховуючи це, непрофільні вищі навчальні заклади, зокрема, такі провідні освітні установи, як Державний вищий навчальний заклад «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут», Національний університет біоресурсів і природокористування України, Національний авіаційний університет, Національний транспортний університет, Київський національний торговельно-економічний університет, Київський національний університет культури і мистецтв та ін. запровадили підготовку юристів, які могли б працювати у різних сферах діяльності, але насамперед у тій, на підготовці фахівців для якої вони спеціалізуються. І тому зазначені та інші вузи, крім юридичних знань, забезпечують своїх фахівців через відповідні навчальні дисципліни наявністю знань, які віддзеркалюють спе-

цифічні особливості тієї чи іншої сфери, в якій буде працювати майбутній юрист. Слід відмітити, що в Європі подібної практики не існує. Там надання послуг у сфері юридичної освіти здійснює незначна кількість університетів загального профілю. Спеціалізовані ж навчальні заклади, як, наприклад, технічний, педагогічний, будівельний не готують юристів. Проте це не означає, що в Україні подібного роду започаткування є хибним, оскільки на сьогодні ми маємо безліч підтверджень на користь непрофільних вузів, які здійснюють підготовку юристів, але обов'язково за умови надання майбутнім фахівцям належних і інших професійних знань відповідно до сфери майбутньої діяльності.

Найвний на сьогодні досвід показує, що непрофільний вищий навчальний заклад краще відчуває і знає потреби в юридичних кадрах тієї галузі, на підготовці фахівців для якої він спеціалізується. Як ми вже зазначали, сьогодні достатньо, у порівнянні з іншими сферами, фахівців-юристів, які працюють у правоохоронних органах, органах судової влади тощо. Проте економіка, окремі її сектори, як і інші сфери соціального життя й досі відчувають потребу у правниках, іноді вузького, спеціалізованого спрямування. Таку потребу може прорахувати і задовольнити лише непрофільний вищий навчальний заклад, який готує спеціалістів за іншим основним напрямом, наприклад, — економічним. Варто, наприклад, замислитися про кількість підприємств, створених у формі акціонерних товариств, які нині функціонують в Україні, або кількість фізичних осіб — суб'єктів підприємницької діяльності та ін. Нині, за офіційним даними, кількість акціонерних товариств в Україні становить близько 32 тисяч, а зареєстрованих фізичних осіб — підприємців майже 2,5 млн осіб. Кожному з них не один раз доводилось за час своєї діяльності звертатися за юридичною допомогою до фахівців. Однак економічні відносини складаються з різних сфер — господарських, фінансових, податкових, банківських відносин тощо. Юристу, який працює у тій чи тій сфері, треба розуміти природу тих процесів, які відбуваються в економічній системі держави. Лише у такому випадку він зможе надати кваліфіковану юридичну послугу. Можна навести ще не один приклад, який підтвердить необхідність здійснення підготовки юристів непрофільними вищими навчальними закладами, якщо вона є якісною і відповідає встановленим вимогам.

В умовах ринкової економіки проблема професійної підготовки правників є ключовою, адже від прийнятих законів і підзакон-

них нормативно-правових актів залежить ефективність функціонування економіки. Прийняття невдалих нормативно-правових актів може порушити природні економічні закони, що призведе до економічного спаду, а то й до глибокої соціально-економічної кризи, що, своєю чергою, спричинить падіння рівня життя населення, руйнацію господарських зв'язків та ін. Для того, щоб уникнути негативних наслідків розвитку економіки необхідно вже в процесі професійної підготовки сформулювати у майбутніх юристів уміння правильно використовувати фахові знання та передбачати наслідки для господарства, які спричинятимуть ухвалення тих чи тих законів і підзаконних нормативно-правових актів і здійснення відповідних правових дій. Сучасна економіка потребує спеціалістів, компетентних у сфері права — господарського, інвестиційного, корпоративного, конкурентного, фінансового, податкового, банківського, земельного, аграрного та ін., адже право є одним із дієвих інструментів регулювання економічних відносин. Іншими словами, юридична освіта є невід'ємним елементом механізму, що забезпечує поступальний розвиток держави та реалізацію її економічної політики.

Саме в цьому вбачає свою освітянську місію юридичний факультет Державного вищого навчального закладу «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», готуючи фахівців за спеціальністю «Правознавство» господарсько-правової спеціалізації на бакалавраті та у магістратурі за програмами «Правове регулювання економіки», «Міжнародне економічне право», «Господарське судочинство» та «Правове регулювання банківської діяльності». Студенти, які навчаються на юридичному факультеті Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, вивчають не лише профільні правові дисципліни, а й найважливіші економічні, оскільки, як уже зазначалось, без належної економічної підготовки неможливо бути фахівцем у господарсько-правовій сфері.

Випускники юридичного факультету Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана здатні на високому фаховому рівні забезпечувати юридичне супроводження не лише господарської діяльності, а й працювати в органах державної влади, місцевого самоврядування, правоохоронних, судових органах тощо. Про це неодноразово засвідчували рейтинги щорічні рейтинги вузів «Компас», журналу «Деньги» та ін. Цьому сприяє фундаментальна практична підготовка студентів,

яка проходить на кращих базах практики, серед яких варто відзначити, зокрема, такі: Головне юридичне управління Апарату Верховної Ради України, Центральна виборча комісія України, Вищий господарський суд України, Окружний адміністративний суд міста Києва, Київський апеляційний адміністративний суд, Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Господарський суд міста Києва, Апеляційний суд міста Києва, Вища кваліфікаційна комісія суддів України, Міністерство юстиції України, Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, Міністерство фінансів України, Міністерство соціальної політики України, Національний банк України, Антимонопольний комітет України, Фонд державного майна України, Пенсійний фонд України, Державна служба України з питань регуляторної політики та розвитку підприємництва, Публічне акціонерне товариство «Державний експортно-імпорتنний банк України», Публічне акціонерне товариство «Державний ощадний банк України», Національна акціонерна страхова компанія «Оранта», Редакція газети Верховної Ради України «Голос України», Українське національне інформагентство (Укрінформ), Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Академії правових наук України та ін. Активна співпраця юридичного факультету з базами практики сприяє подальшому працевлаштуванню випускників, значна кількість яких залишається працювати в тих органах, установах, підприємствах і організаціях, де вони проходили переддипломну практику. Так, за останні два роки зусиллями факультету працевлаштовані близько 300 випускників.

Аналогічним чином вибудували свою стратегію підготовки юристів й інші відомі непрофільні вищі навчальні заклади України. Назвемо окремі з них:

— Національний університет біоресурсів і природокористування України на базі юридичного факультету, який входить до складу науково-дослідного інституту землекористування та правового регулювання майнових і земельних відносин здійснює підготовку фахівців-правознавців для галузей сільського господарства та сфери обігу земельних ресурсів;

— студенти спеціальності «Правознавство» факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» мають можливість поглибле-

но вивчати правове регулювання відповідних сфер суспільних відносин з урахуванням узагальненого об'єкту діяльності («Правове регулювання охорони інтелектуальної власності в інноваційній сфері»). У 2004 р. на факультеті соціології і права були відкриті і набули успішного розвитку дві спеціалізації: «Право інтелектуальної власності» і «Бізнес-право», що дало можливість Національному технічному університету України «Київський політехнічний університет» додатково зайняти свою нішу на ринку праці;

— Юридичний інститут Національного авіаційного університету спеціалізується на підготовці юристів, професійно готових до діяльності в авіакосмічній та інших галузях економіки, в сфері правового забезпечення виробництва, експлуатації та ремонту літальних апаратів, правової регламентації використання повітряного і космічного простору, забезпечення повітряних перевезень і безпеки польотів, що обумовлено розширенням міжнародного співробітництва України, зокрема, в авіаційній галузі. Іншими словами, особливістю Юридичного інституту є додаткова профілізація в галузі космічного і повітряного права, що дозволило відкрити за спеціальністю «Правознавство» спеціалізацію «Транспортне право». Окрім цього, в Юридичному інституті Національного авіаційного університету можна навчатись за спеціалізаціями «Цивільне та трудове право», «Господарське право», «Державне управління і державна служба» та «Суд. Адвокатура. Прокуратура. Нотаріат»;

— факультет економіки, менеджменту і права Національного транспортного університету готує фахівців за спеціальністю «Правознавство», спеціалізація «Транспортне право»;

— Київський національний торговельно-економічний університет вперше в Україні в 1993 р. започаткував за спеціальністю «Правознавство» спеціалізацію «Комерційне право». Крім того, здійснює випуск правників за спеціалізаціями «Фінансове право» та «Правове забезпечення безпеки підприємницької діяльності»;

— Юридичний факультет Київської державної академії водного транспорту імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного здійснює підготовку фахівців-юристів за освітньо-кваліфікаційним рівнем «бакалавр», «спеціаліст» і «магістр» за спеціальністю «Правознавство» із спеціалізацій «Цивільне право» та «Транспортне право»;

— Академія праці та соціальних відносин Федерації профспілок України в межах юридичного факультету готує фахівців за

спеціалізаціями «Трудове право», «Цивільне право», «Адміністрування в сфері публічних відносин», «Кримінальна юстиція та правозахисна діяльність», «Теорія юриспруденції. Конституційне право і процес», а також за спеціалізацією «Конституційне право. Адміністративне право. Фінансове право»;

— на юридичному факультеті Національного університету державної податкової служби України навчання здійснюється за спеціалізаціями та магістерськими програмами: «Правове забезпечення фінансової діяльності держави», «Управління господарсько-правовою діяльністю», «Правове забезпечення діяльності органів прокуратури, адвокатури та суду», «Порівняльне та міжнародне фінансове право», «Нотаріальна діяльність»;

— Юридичний факультет Державного вищого навчального закладу «Національний гірничий університет» готує фахівців, які спеціалізуються у таких важливих для держави правових напрямках, як гірниче, геологічне, екологічне, земельне, гемологічне, ядерне, транспортне, енергетичне право тощо. Національний гірничий університет є єдиним в Україні навчальним закладом, де готуються фахівці-юристи для підприємств паливно-енергетичного комплексу, зокрема, вугільної, уранової, торф'яної, вуглепереробної та шахтобудівної галузей. Працевлаштування для таких фахівців пропонують понад 200 підприємств;

— Міжрегіональна академія управління персоналом за спеціальністю «Правознавство» пропонує студентам спеціалізацію «Приватна детективна діяльність» (вперше в Україні!), яка передбачає присвоєння кваліфікації «Помічник приватного детектива», а також спеціалізації «Комерційне та трудове право», «Міжнародне комерційне право», «Фінансове та банківське право», «Цивільне право та право інтелектуальної власності», а за спеціальністю «Правоохоронна діяльність» — спеціалізацію «Організація приватної детективної діяльності» (також вперше в Україні!), навчання за якою передбачає отримання кваліфікації «Приватний детектив» і спеціалізацію «Безпека діяльності організацій та установ»;

— Київський університет ринкових відносин у магістратурі запрошує студентів на спеціалізацію «Правове забезпечення підприємницької діяльності» на базі диплома бакалавра;

— освітня діяльність факультету Приватного вищого навчального закладу «Європейський університет» орієнтована на підготовку фахівців-юристів у галузі «Право» за спеціалізацією «Правове забезпечення безпеки господарювання»;

— випускники Університету економіки та права «Крок» за спеціальністю «Правознавство», які отримали дипломи спеціаліста, можуть продовжити навчання у магістратурі, де вивчатимуть господарське право;

— Юридичний факультет Української академії банківської справи готує юристів за спеціальністю «Правознавство» за спеціалізаціями «Правове регулювання економіки» та «Господарсько-правова діяльність»;

— на юридичному факультеті Тернопільського національного економічного університету фахова підготовка здійснюється за трьома спеціалізаціями — господарсько-правовою, цивільно-правовою та соціальної роботи, також діє магістратура за програмами «Інтелектуальна власність», «Фінансово-економічна безпека» та «Соціальна робота»;

— на факультеті морського права і менеджменту Одеської національної морської академії ведеться підготовка за спеціальністю «Правознавство» (спеціалізація «Морське право»);

— Донбаський інститут техніки і менеджменту також в своїй структурі має факультет права, на якому студенти можуть навчатися на бакалавраті за спеціалізацією «Права людини»;

— Полтавський інститут бізнесу започаткував за спеціальністю «Правознавство» унікальну спеціалізацію «Релігієзнавство, теологія та правове забезпечення діяльності релігійних об'єднань».

— Отже, зазначені непрофільні вищі навчальні заклади готують юристів, пристосованих до реалізації набутих під час навчання знань ті навичок у сфері, яка є споживачем кадрів за основним напрямом підготовки цих освітніх установ.

— Водночас, ряд непрофільних вищих навчальних закладів (Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київський національний лінгвістичний університет та деякі ін.) готують фахівців-юристів без врахування своєї спеціалізації, тим самим примножуючи чисельність фахівців-юристів, знання яких є стандартними, тобто задовольняють потреби добре відомих сфер — органів державних влади та місцевого самоврядування, органів юстиції, юридичних служб фінансових установ, державних і приватних підприємств, навчальних і наукових закладах.

На підставі проведеного дослідження ми дійшли висновків, які дозволять здійснити такі кроки на шляху до вдосконалення вищої юридичної освіти в Україні:

1. Незважаючи на високі результати, отримані у сфері вищої юридичної освіти, у тому числі завдяки зусиллям провідних непрофільних вузів України, доводиться констатувати, що підготовка висококваліфікованих юристів у країні загалом ускладнюється через відсутність упродовж тривалого часу галузевих стандартів підготовки бакалаврів права та магістрів права. Це, своєю чергою, дозволяє окремим вищим навчальним закладам готувати не повністю сформованих фахівців з абстрактним уявленням про майбутню професію, сферу своєї діяльності і таким чином дискредитувати роботу інших вищих навчальних закладів. Стандарт юридичної освіти слід розуміти як необхідний обсяг знань про доктрини, принципи, інститути та юридичні конструкції, через які і у формі яких проявляється і діє у повсякденні право, а також такий же необхідний обсяг юридичних умінь і навичок, обізнаності щодо питань етики та прав людини, якими під час навчання повинен оволодіти студент.

2. Вважаємо, що юридична освіта, незалежно від спеціалізації, повинна відповідати одному стандарту, тобто в основу останнього мають бути покладені універсальні вимоги до майбутнього юриста (але з урахуванням специфіки окремих спеціалізацій). Запровадження єдиних вимог до підготовки юристів у певній мірі могло б розв'язати проблему значної кількості вищих навчальних закладів різних форм власності, в яких готують правників, оскільки діяльність далеко не усіх з існуючих освітніх установ відповідатиме встановленим єдиним стандартам. Таким чином, Державні стандарти вищої юридичної освіти стануть основою для розробки критерії визначення спроможності вищого навчального закладу здійснювати підготовку юридичних кадрів.

3. Необхідно терміново завершити розробку державних стандартів вищої юридичної освіти з одночасним упровадженням системи державного контролю за рівнем професійної підготовки юристів. Розроблені нині проекти галузевих стандартів вищої юридичної освіти не враховують особливостей підготовки юристів за різними спеціалізаціями, які насамперед виражаються в іншому, ніж стандартний, наборі профільних і спеціальних навчальних дисциплін, що вказує на необхідність створення спеціальної методичної комісії для розробки галузевих стандартів вищої юридичної освіти, пристосованих для непрофільних вузів з урахуванням їх спеціалізації. Потреба у такій комісії обумовлюється також і кількістю непрофільних вузів, що здійснюють

підготовку юристів на даний момент. Визначена основним напрямом підготовки вузу (економічного, технічного та ін.) його юридична спеціалізація обов'язково має знайти відображення у навчальному плані відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня — бакалавра, спеціаліста чи магістра з права. Це, своєю чергою, уніфікує нині діючі навчальні плани в межах окремих юридичних спеціалізацій, у яких на сьогодні спостерігається різноманіття профільних і спеціальних навчальних дисциплін, і створить базу для надання однакової юридичної освіти у будь-якому вузі незалежно від форми власності та регіону. Необхідно також остаточно визначитися із тим, що такі вузи повинні мати відповідні бази практики, діяльність яких відображатиме специфіку їх основного профілю.

4. Міністерству юстиції України необхідно розробити методiku вивчення стану забезпечення юридичними кадрами органів державної виконавчої влади, місцевого самоврядування, правоохоронних, судових органів, органів соціального захисту населення і визначити потреби у правниках різних освітньо-кваліфікаційних рівнів підготовки і спеціалізацій. Як і раніше, серед класичних і профільних юридичних вузів спостерігається ухил у бік підготовки фахівців-юристів, професійні знання яких переважно зосереджуються на специфіці діяльності правоохоронних і судових органів. Окремі фахівці з права наголошують на проблемі підготовки юристів відомчими навчальними закладами, підкреслюючи, що юристів повинні готувати фахові навчальні заклади. Нині ж ми, на їх погляд, маємо невиправдану ситуацію, яку важко уявити в цивілізованому світі: юристів готують у міліцейських академіях, що суперечить традиції та логіці підготовки правників. Вважаємо, що в сучасних умовах як окремий напрям освітянської діяльності спеціалізація вузів на підготовці правників для правоохоронних і судових органів має право на існування.

5. Підготовка юристів непрофільними вищими навчальними закладами є важливою, на часі чітка спеціалізація випускників-юристів. Отже, необхідно передбачити нові спеціалізації за спеціальністю «Правознавство», магістерські програми з урахуванням сучасних видів юридичної практики. Сучасна економіка та юридична практика потребують розумного поєднання підготовки широко- і вузькопрофільних спеціалістів. Спеціалісти-універсали, котрі знають усе і при цьому нічого, не витримують конкуренції. Нинішні роботодавці мають потребу у юристах, які спеці-

алізуються на певних галузях права, через що випускники багатьох вітчизняних вищих навчальних закладів змушені після закінчення навчання самостійно здобувати відповідні знання і практичні навички. Тому необхідно ретельно вивчити стан забезпечення юридичними кадрами з вищою освітою різних сфер і галузей економіки, інших сфер діяльності та визначити потреби в юристах різних спеціалізацій, передбачивши нові спеціалізації в юридичних навчальних закладах з урахуванням вимог сьогодення. Формування спеціалізацій випускників-юристів за тими напрямками, що справді відповідають потребам практики, має тривати.

6. На сьогодні ситуація у сфері підготовки юристів вузами України, у тому числі непрофільними, склалася таким чином, що достатня кількість з них має право здійснювати набір за напрямом підготовки «Право», маючи обмежені матеріально-технічні, наукові та навчально-методичні ресурси для цього. Це насамперед стосується непрофільних регіональних вузів, у яких фахову підготовку забезпечує єдина на освітній заклад профільна кафедра — права або правознавства, намагаючись викладати до чотирьох десятків фахових дисциплін! Як покаже аналіз сучасного стану юридичної освіти в Україні, регіональні вузи, які входять до складу більш потужних навчальних закладів переважно приватних за формою власності, пропонують абітурієнтам спеціалізації за напрямом підготовки «Право» аналогічні тим, що визначені головним вузом, проте для забезпечення якісного навчального процесу майже нічого не мають (зокрема, мова йде про регіональні інститути Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна», Київського університету ринкових відносин, Міжрегіональної академії управління персоналом та ін.). Вважаємо, що на далі право на підготовку юристів з-поміж непрофільних вищих навчальних закладів слід надавати освітнім установам, які за національними рейтингами належать до кращих вітчизняних вищих навчальних закладів за своїм профілем, які, відповідно, мають змогу забезпечити належну матеріальну, наукову, навчально-методичну, кадрову базу для підготовки юристів. Це, своєю чергою, забезпечить якість підготовки юристів, майбутня професійна діяльність яких буде пов'язана зі сферою економіки, фінансів, транспорту, торгівлі тощо.

7. Міністерству освіти і науки України нарешті слід взяти до уваги потребу у галузевій спеціалізації юристів з урахуванням особливостей розвитку економіки певного регіону держави, кількості

населення, що має знайти відображення, зокрема, у перерозподілі бюджетних місць за напрямом підготовки «Право» на користь непрофільних вузів, розташованих на даних територіях. Це, зокрема, стосується питань розвитку півдня України та потреб економіки цього регіону у юристах, які спеціалізуються на транспортному або ж морському праві, митному праві, фінансово-кредитної системи країни тощо. Нерівномірний розподіл між вищими навчальними закладами ліцензованого обсягу породжує певні соціальні проблеми, оскільки для молоді різних регіонів створюються нерівні можливості для здобування вищої юридичної освіти.

8. Видається за доцільне ініціювання реорганізації юридичних факультетів непрофільних вищих навчальних закладів за умови, якщо останні є потужними освітніми установами, в навчально-наукові інститути, що дозволить розвинути правничі школи, які спеціалізуватимуться на нині недостатньо вивчених питаннях у сфері правового регулювання (така практика себе виправдала в багатьох вузах, зокрема, Східноукраїнському національному університеті ім. В. Даля — Інститут юриспруденції та міжнародного права, Національному авіаційному університеті — Юридичний інститут, Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова — Інститут політології та права, Відкритому міжнародному університеті розвитку людини «Україна» — Інститут права та суспільних відносин, Донецькому університеті економіки та права — Інститут права та ін.).

9. Рекомендувати Міністерству освіти та науки України поновити основи правознавства як предмет ЗНО та предмет вступних випробувань при вступі на напрям підготовки за спеціальністю «Правознавство».

Таким чином, реалізувавши у найкоротші строки перелічені заходи, можна сподіватися на кардинальне якісне покращення юридичної освіти в Україні та її наближення до європейських стандартів.

Список використаних джерел:

1. В Україні надлишок юристів та економістів [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://eadvokat.blox.ua/2013/05/V-Ukrayini-Nadlshok-Yuristiv-ta-Ekonomistiv.html>

2. Масальський В. І. Юридична освіта у вищих навчальних закладах України у 1991-2002 рр.: історико-соціологічний аналіз / В. І. Масаль-

ський, Д. С. Скородумов // «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. — К., 2012. — Вип. 59. — С. 177–183.

3. Комаров В. Сучасні аспекти модернізації вищої юридичної освіти / В. Комаров // Право України. — 2009. — № 1. — С. 9–15.

4. Войтюк І. Аналіз досвіду регулювання та стану юридичної освіти та науки в окремих європейських країнах / І. Войтюк // Проект «Справедливе правосуддя». — 2012 [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: http://www.fair.org.ua/content/library_doc/FAIR_Report_Legal_Education_in_Europe_UKR1.pdf

5. Юридична освіта в Україні [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://law-edu.dp.ua/yurydychna-osvita-v-ukrajini.html#more-13>

6. Підготовка юриста подібна до підготовки актора ... // Юридична газета. — 2007. — 21 червня. — С. 10–11.

7. Бугай Д. Асоціація правників України готова підставити плече реформованій адвокатури [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: http://zib.com.ua/ua/36269-prezident_apu_denis_bugay_asociaciya_gotova_pidstaviti_plech.html

8. Юристи для галузі охорони здоров'я: проблеми підготовки, успіхи і рішення [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://pravotoday.in.ua/ua/press-centre/events-calendar/event-799/>

9. Цельєв О. В. Проблеми підготовки юристів-нормопроектувальників в Україні / О. В. Цельєв [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/naukma-.../16_tselyev_ov.pdf

10. Глазунова Н. Фокус: Міфічна кар'єра / Н. Глазунова // Український юрист [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://jurist.ua/?article/234>

Стаття надійшла до редакції 23.05.13.

І. П. Голосніченко,

д.ю.н., проф., заслужений юрист України,
завідувач кафедри господарського та адміністративного права
Національного технічного університету України «КПІ»

**ПІДГОТОВКА ЮРИСТІВ У ТЕХНІЧНИХ ВИЩИХ
НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ МАЄ ЗАБЕЗПЕЧУВАТИСЯ
З УРАХУВАННЯМ ОБ'ЄКТИВНОЇ НЕОБХІДНОСТІ ФАХІВЦІВ
НОВОГО СПРЯМУВАННЯ**

Питання зв'язку технічного прогресу з правовим регулюванням суспільних відносин у сучасних умовах розвитку Українсь-